

Missed Tótfalusi...

A „Mentség” historiográfiai vizsgálatának tanulságai

I. Elméleti/módszertani bevezető

A XVII–XVIII. századi emlékirat-irodalom kutatásának egyik fő tanulsága számomra az, hogy az emlékirat jóval több, mint adott kor történelmi valóságának lehetséges forrása, sokkal inkább olyan irodalmi műalkotás, amely a történetiség diktálta távolság következtében egyre inkább egy interdiszciplináris megközelítést és értelmezést követel meg.¹ Éppen ezért Misztótfalusi *Mentség*-ének értelmezését, túl a klasszikusnak tekinthető irodalomtörténeti megközelítésen, a historiográfia,² irodalomelmélet,³ teológiatörténet,⁴ történeti és kulturális antropológia,⁵ szociológia,⁶ illetve narratív pszichológia⁷ újabb eredményei fényében kísérlem meg. Interpretációm egy metahistóriai szempontra⁸ épít, amely az emlékezés/visszaemlékezés aktusát történeti reprezentációként, tehát a múlttól vagy adott múltbeli eseményről szóló lehetséges beszédként definiálja. Továbbá kérdésfelvetéseim révén azt igyekszem megvilágítani, hogy Misztótfalusi hogyan reprezentálja önmagát, életét mint múltbeli eseményt, illetve a vonatkozó szakirodalom hogyan

konstruálja és kanonizálja, hogyan sajátítja ki esetenként ezt a „valóságot”.

II. A mítosz textualizálása(i) avagy hogyan olvassuk a Mentséget?

Ellentétben azzal a történészi megközelítéssel, amely a forráskritikára hagyatkozva hajlamos realitásként kezelni, tehát referenciálisan olvasni mindazt, amit a *Mentség* megjelenít, én az emlékirat szöveg és fikció jellegét szándékszem bizonyítani. Meggyőződésem, hogy az emlékirat referenciálisan nem olvasható, forrásértéke, akárcsak az általa megkreált, nyelvi-retorikai eszközökkel megjelenített, reprezentált (lehetséges) valóság igazságértékét tekintve relatív. Vagyis csak egy valószerű és kétségtelenül elfogult⁹ olvasata a múlt amúgy totálisan meg nem ismerhető valóságának. Ha a *Mentség* két alapidimenzióját – adott múltbeli esemény történeti reprezentációja, illetve az Én létrehozása és (re)prezentációja ezen az eseményen belül – kibontjuk, hamar világossá válik, hogy a múlt valósága, illetve ennek szövegi, textualizált olvasata nem feleltethető meg egymásnak. Ezt a tételt nemcsak az irodalomelmélet (l'effect de réel/valóságéffektus) vagy a retorika (probabilitas, verisimilitudo elve a narratívában),¹⁰ hanem maga a historiográfia is elismeri, mihelyt a „linguistic turn” után a posztmodern történetírás a nyelvi-retorikai artikuláció¹¹ meghatározó jelenlétéről értekezik. Mindez erőtelje-

sen meghatározza azt a „valóságot”,¹² amely Misztótfalusi szövegbeli identitását hivatott megkonstruálni, reprezentálni. Foucault elképzelése, miszerint léteznek Én-technikák,¹³ vagyis olyan retorikai eljárások, amelyek lehetővé teszik az identitás szövegbeli létrehozását, az Én szövegbeli kreációját, világosan jelzi, hogy az őszinteség/vallomásosság/szókimondó elbeszélés sokkal inkább egy reprezentációs procedúra, mintsem a valóság vagy egy létező személy szövegen keresztül közvetítése. (Mindezt már az antik retorikai hagyomány is megelőlegezte azáltal, hogy a személy leírását (*descriptio*) retorikai szabályrendszerben rögzítette,¹⁴ ezáltal teremtve meg az önéletrajz, emlékirat műfaji-poétikai tradícióját.) Továbbá a kulturális kontextus által felkínált, sőt a kulturális és közösségi emlékezet¹⁵ révén a szövegbe továbbított szerepkörök, modellek, sztereotípiák, toposzok, közhelyek, megint csak relativizálják a szövegben megjelenített esemény vagy személy valóságát. Ugyanis ezek a kulturálisan működtetett/továbbított formátumok az elbeszélt eseményektől függetlenül léteznek, és beépülnek nagyon gyakran abba a konvencionálisan rögzült és hagyományozódó repertoárba, amely adott kultúrán belül a múltbeli történés, személy megjelenítését teszi lehetővé. Mivel a *Mentség* mint a *genus iudicialen* belüli *apologia* retorikailag erőteljesen meghatározott, nehezen feltételezhető, hogy a valóság tükörszerű, tehát elfogulatlan imitációját végezne,

[Erdélyi Magyar Adatbank]

sokkal inkább az általa képviselt retorikai regiszter szabályai szerint artikulál egy lehetséges valóságot helyszínekkel/locus (Kolozsvár, Amszterdam) idővel/tempus (kb.1680–1698) személyekkel/persona (Misztótfalusi Kis Miklós). Az irodalomtörténet-írás számára sokáig komoly gondot okozott a *Mentség* műfaji besorolása. Sokáig tartotta magát az a nézet, miszerint a *Mentség* szövege Misztótfalusi sérelmének, indulatainak, jogi és más természetű szóváltásainak, konfliktusainak kollázsa, mindenféle retorikai szisztémát nélkülöző egyvelege. Klaniczay Tibor volt az első, aki figyelmeztetett a mű látszólagos felszíni kuszasága mögött rejlő hangulati és tárgyi egységre. Ezt követte Jankovics József alapos retorikai elemzése, a *devotio* és *desperatio* motívumainak szövegszervezői eljárásait, poétikai szabályszerűségeit szemléltetve.¹⁶

Következésképp mindaz, amit hajlamosak vagyunk valóságként elfogadni a *Mentség* mint forrás(szöveg) közvetítése, tolmácsolása révén, egy narrátori nézőpont személyes és kulturális elfogultsága által meghatározott, retorikai eljárások segítségével valóságként, realitásként reprezentált, de csupán valószerű és relatív igazságértékű olvasat. Ugyanis a valóság, különösen a múlt valósága nem feleltethető meg a narratív struktúrában megszövegezett, a cselekményesített, narrativizált, fikcionalizált olvasatnak.

III. A mítosz

Anélkül, hogy Misztótfalusi érdemeit tagadnánk, vagy jelentőségét lebecsülnénk, igencsak fontos lenne rákérdezni arra, hogy a kutatás által megfogalmazott Misztótfalusi-kép mennyiben kizárólagosan szakmai teljesítmények kifejeződése, mennyiben tartható jogosnak és megbízhatónak? Továbbá számomra az is kérdéses, hogy maga a szakmai (történelmi) „józan, elfogulatlan, objektív” diskurzus, mennyiben tartható, milyen valóság/igazságértékkel rendelkezik?

A *Mentség* utóéletét nagyon vázlatosan vizsgálva is, hamar felszínre kerül néhány érdekes adalék. A múlt században, tehát 1902-vel kezdődően, s el egészen 1974-ig több kiadást megért Misztótfalusi alkotása. Ha a szövegkiadást szövegértelmezésként fogjuk fel, sőt a szövegkiadásokat kísérő tanulmányokban nemcsak a szerkesztő álláspontját és olvasatát, hanem a szakma aktuális eredményeit véljük beazonosítani, egyértelművé válik, hogy a szakmai diskurzus elfogult, sőt kisajátító-kanonizáló irányultságú.

Gyalui Farkas Misztótfalusi halálának 200. évfordulójára készíti el szövegkiadását.¹⁷ Értelmezése Misztótfalusi prófétai meg nem értettségét mint a XVII. századi történelmünk magyar és erdélyi specialitását emeli ki, hangsúlyozva az egyén önfeláldozó, önzetlen, nemes áldozatvállalást, amit az erre amúgy érdemtelen, kicsinyes emberi indulatok által elvakított közösség

[Erdélyi Magyar Adatbank]

nem bír értékelni, halálba kergetve megváltóját. *„A hazájába tért próféta nem fejezheti be munkáját... kitarja nemes lelkét: a kétségbeesés erejével s fájdalomával mutat rá arra, ami őt hazahozta, amire törekedett s a mit óhajt. Nemes lelkének utolsó fellobbanása, mely életével együtt ki is alszik.”*¹⁸ A 200 éves évforduló ténye láthatóan feltüzeli Gyalui Farkas lelkét, aki a megemlékezés aktusát erőteljesen amplifikálva hazafiúi kötelességként határozza meg a Misztótfalusi-kultusz erőteljes kiépítését. Az értelmezés szubjektivitása abból az elfogultságból adódik, amely a magyar történelmet kizárólag tragikus narratív megjelenítésben exponálja,¹⁹ következésképp a magyarság mint közösség története nem más (egyelőre a krisztusi előkép, mint precedens fényében), mint kimagasló és e közösség érdekeit önzetlenül felvállaló individuumok elbuktatása.

Tolnai Gábor kiadása²⁰ a második világháború traumája és létbizonytalansága közepette nemcsak felvállalja, hanem még fokozza is azt a hangnemet, amit Gyalui Farkas képviselt először. Az identifikáció aktusa itt már kanonizáló-általánosító tendenciájú, Misztótfalusi az „összmagyar” fájdalom, sőt tragikus történelem emblémájává alakul: *„M. Tótfalusi Kis Miklós alakja idegtépő emlékeket idéz a múltból: beteljesedés előtt kettétört pályákat juttat eszembe – amelyekben igen csak bővelkedünk! – nagyszerű, de folytatás nélkül maradt alkotásokat és az alkotások létrehozóit. (...) A torzók-*

ban oly szomorúan gazdag magyar műveltségnek talán legtragikusabb alakja ő."²¹

A XVII. század Kolozsvárja mint a „magyar ugar” előzménye és prototípusa jelenítődik meg, ahol a prófétai hittel felvállalt, hivatását önzetlenül és istenfélő módon beteljesítő Misztótfalusi tragédiája révén az utókor megbecsülését nyeri el. Tolnai állítása szerint: „*A magyar műveltségnek ezt az athleta Christijét valóban isteni erő támogatta.*”²²

1952-ben Bán Imre gondozásában Klaniczay Tibor bevezető-értelmező tanulmányával újabb *Mentség* kiadást/értelmezést mondhatunk magunkénak.²³ A váltás meghökkentő. Míg a Gyalui-, Tolnai-kiadások a XIX. század magyar szellemiségének vörösmartys, kölcsseys komorságát idézték, ezek fényében artikulálták Misztótfalusi alakját, addig Klaniczay tanulmánya sokkal inkább a kiadás korszakának aktuálpolitikai hozadékát vegyíti Misztótfalusi formálódó-kanonizálódó mítoszával. (Távol áll tőlem a szándék, hogy Klaniczay Tibor munkásságát, amúgy elvitathatatlan érdemeit vonjam kétségbe, hiszen értelmezésében az ideológia jelenléte nagy valószínűséggel hatalmi elvárások felől magyarázható. Ám ez sajnos nem változtathatja meg azt a tényt, hogy Misztótfalusi, illetve a *Mentség* utóéletében létezett és hatott ez az ideologizált mozzanata is.) A nyomdász, betűmetsző, író, hazafi, buzgó hitű protestáns magyar alakját az ideológiai kontamináció a haladás harcosává lépteti elő, aki a nép érdekeit képviseli, ennek nevelője. A prófé-

tai lendület, a krisztusi előkép, a messianisztikus elhivatottság háttérbe szorul érthető módon. Bár némi módosulással, de az impozáns antitézis a népi érdekeket képviselő kultúrmunkás és a maradi kor között továbbra is hangsúlyos marad, tekintettel a remek ideológiai konnotációkra, analógiákra. A *Mentség* értelmezése is fényesen visszaigazolja ezt: „Ezzel a könyvével a magyar írók sorába lépett, és a feudalizmus izzó hangú vádiratát írta meg...A haladás szolgálataért, hazaszeretetéért meggyalázott, tönkretett ember fellebez itt a néphez, a világ közvéleményéhez, és az utókorhoz.”²⁴

Tordai Zádor 1954-ben M. Tótfalusi Kis Miklós címmel közzé teszi a *Mentséget*,²⁵ illetve más szemelvényeket is, ám értelmezése nem képez jelentős váltást, többé-kevésbé abban a diskurzusban helyezi el értelmezését, amelyet Klaniczay esetében mutattam be.

Jakó Zsigmond 1974-es kiadása,²⁶ nagy valószínűséggel szakmai szempontból a legalaposabb munka, némiképp a Klaniczay–Tordai irányt követi, ám a kötelező ideológiai paneleket igyekszik alacsony intenzitásúra transzformálni. Misztótfalusi népnevelői attribútumai, funkciói itt is megmaradnak, ezúttal is megvívja a haladás harcát a maradiság hínárjának XVII. századában, vállalva a prófétai magányt, mellőzést és az elkerülhetetlen halált. Azonban a kiadást kísérő bevezető tanulmány culminációját kétségtelenül a következő részlet adja: „Nem volt közlékeny alkat, őt az írástudásáért és a könyvért vívott önemésztő küzdelme

[Erdélyi Magyar Adatbank]

*avatta íróvá. Egyéni tragédiája és gyötrelmei akár a homokszem a kagylóból, a régi magyar irodalom különleges gyöngyszemeit kényszerítették ki belőle...*²⁷ Az utólagos projekció, a transzszilván szimbolika, illetve a sajátosan erdélyi, kisebbségi létérzés rávetítése a XVII. század valóságára, jóval több, mint a történész mindenkori ideológiai elfogultsága, vagy a múlt objektív megismerésének, exponálásának cáfolata. A Misztótfalusi (meg)emlékezések egyik döntő mozzanatához érkeztünk, a kanonizáció, a kulturális emlékezet meghatározó befolyása ragadható itt meg. Misztótfalusi élete, sorsa, munkássága a közösség emlékezetében már közhellyé (*loci communes*), sőt az emlékezés helyévé (*loci memoriae*) lényegült át, közösségek, identitások, múltak és történelmek legitimációjának, argumentációjának szükségszerű eszköze lett. A magyar nép mint közösség életében az identitást bizonyító történelem argumentációs paradigmájában szükséges érv, kulturálisan létrehozott és hagyományozott toposz, például a bűn és bűnhődést illusztráló narratívák, amelyek a történelmi reprezentációt teszik lehetővé. Ezt bizonyítja az is, hogy a szövegkiadásokon jól kimutatható a kiadás jelenének ideológiai determinációja. Ugyanaz a Misztótfalusi, sőt munkássága is a századelő nacionalista típusú, később pedig marxista, vagy transzsilván nézeteket igazoló-képviselő magyarság, nemzet, nép és kultúra szimbóluma. Ugyanaz a Misztótfalusi a tragikus történelemszemlélet humanista típusú írástudó már-

tírja, vagy a haladás harcosa, a nép nevelője, végül az erdélyi magyar kisebbség túlélési (kultur)reflexeinek megtestesítője.

Azáltal pedig, hogy Apáczaival, Tolnai Dalival, Kőrösi Csomával,²⁸ Kölcsey Ferencsel, Széchényi Istvánnal,²⁹ Ady Endrével hasonlítják össze, sőt azonosítják, elsősorban a szakmai „elfogulatlan és objektív” kompetenciákra hivatkozó diskurzus segítségével, láthatóvá válik a kanonizálási és emlékezési mechanizmusok célja és irányultsága. Egy olyan kulturális narratíva irányítja ezt a folyamatot, amely a nemzeti múltat csak ősök, egyéni és közösségi tragédiák, árulások, vesztés csaták és főként tragikus hősök segítségével véli megkonstruálhatónak. Remekül illusztrálja ezt pontosan a XVII. század története, vagy a protestantizmus XVII. századi története, amely legtöbbször a nagy triász Tolnai Dali vagy Szenci Molnár, Apáczai, Misztótfalusi sztereotipizált, szinte azonos élettörténetén keresztül fogalmazódik, értelmeződik.³⁰

Misztótfalusi alakja a történelmi diskurzusban bizonyos számú és fajtájú forrás (kortársi szövegek, emlékiratok, levelek, hivatalos okmányok, rendeletek, utasítások), illetve a *Mentség* mint megbízható forrásértékű szöveg alapján artikulálódott. Ehhez adódott hozzá az a kulturális narratíva sztereotípiák, toposzok közvetítésével, amelyet különböző intézmények, hagyományok működtettek az emlékezés kulturális vagy közösségi aktaiban. A narratív formában megjelenítendő történetek, de főként

[Erdélyi Magyar Adatbank]

szerepkörök többszöri előhívása következtében ezek állandósultak, és a „kulturális forgalmazás” révén kanonizálódtak. Ennek a folyamatnak a beérését jelzi az a mozzanat, amikor Misztótfalusi identitása mint narratívum toposszá, sőt exemplummá (funkcionális szövegegységgé) lényegül át, különféle egyenként érvényes igazságok, jelentések hordozójává válik. Pl. Misztótfalusi népnevelő kultúrmunkás, illetve a kisebbségi sors felvállalója, egyúttal hőse. A szociális reprezentáció elmélete felől pedig ez így hangzik: „minden társadalomnak megvannak a maga *történelmileg kikristályosodott történetei*, és bár az egyének különböző történeteket dolgozhatnak ki ugyanarról a megélt eseményről, a kultúra mégiscsak tudtul adja tagjai számára a lehetséges történetváz-készleteket.”³¹

Így válik Misztótfalusi egy újabb kultúrhőssé, aki nemcsak vállalja a közösség hálátlanságát, értetlenségét, hanem a krisztusi magatartás alapján meghozza a legnagyobb áldozatot, önnön érdekét mindig háttérbe helyezve, csupán a köz érdekére összpontosítva. A nagy meg nem értettek tragikus egyike, akinek bűne, hogy megelőzte korát, de ezáltal is rendkívülisége nyer igazolást és elismerést, igaz csak az utókor szemében.

IV. A Mítosz (h)őse

A továbbiakban arra vállalkozom, hogy visszakeressem a *Mentség* létrejöttének közvet-

len kulturális kontextusában azokat a hagyományokat, narratívákat, toposzokat, amelyek lehetővé tették azt a kanonizációt, amelyet az előbbiekben mutattam be, illetve hogy beazonosítsam Misztótfalusinak a kutatásban, a szakmai diskurzus által megkreált identitásának előzményeit.

Mindenekelőtt maga a *Mentség* mint forrás érdemel figyelmet. A bevezetőben említett kettősség – adott múltbeli esemény történeti reprezentációja, illetve az Én létrehozása és (re)prezentációja ezen az eseményen belül – ugyanazokat a fenntartásokat aktivizálja, amelyeket a szövegkiadások, értelmezések ürügyén a történészi diskurzusban emeltem ki. Misztótfalusi is egy múltbeli esemény elfogult (re)konstrukciójára vállalkozik, sőt Én-jének szövegbeli megmutatása, felmutatása révén, identitást teremt önmagának, bizonyos kulturális kompetenciák segítségével. A történések narratív formában való megjelenítésének elfogultsága, mihelyt Misztótfalusi szemszögéből, az ő sérelmei felől kerülnek bemutatásra, nem igényel különösebb bizonyítást. Itt csak azt jegyezném meg, hogy a események elbeszélése gyakran ellentétekben (antithesis) realizálódik, nemcsak a *devotio-desperatio* dichotomiára utalok, hanem bizonyos szerepkörök felvállalására (szegénylegény, betűművész, mesterember, vállalkozó), amelyek Misztótfalusi és értetlen környezete konfliktusait, sőt a közösség hálátlanságát teszik megjeleníthetővé. Efelől konstruálódik az a hitvallás is, amely Misztótfalusi szellemi

szuperioritását valósítja meg az elbeszélésben, az áldozatvállalás következetessége és a hitbéli, kegyességbéli kitartás (*constantia*) neosztoikus/puritánus attribútuma révén: „*Mely ha úgy vagyon, méltó – mondok – felkelnem, és lábomat megvetnem, és ama szerint: Si deus nobiscum, quis contra nos, az egész világgal szembezálljak. Interim, mint effélékben gyakorlott ember nem ijedek meg, mert másszor is volt nékem olyan tentatióm, melyből, Isten segítségével cum victoria emergáltam... Si totus mundus se mihi opponat, ego toti mundo me opponam, nec desistam, dum spiritus hos reget artus, minthogy tudom, hogy Istenemmel kezdettem, azaz Istenemnek indításából és benne őfelsége segít olyan láthatóképpen engemet...*”³²

Ha a *Mentség* alapján Misztótfalusi vallásosságára kívánunk következtetni, talán a vallászociológia „retorikus hívő” fogalmára kellene hagyatkozni, ugyanis ez az a vallásosság, amely a szavak, gesztusok segítségével reprezentálja a kegyességet mint identitást.³³ A szövegben megjelenített hit, vallásosság, kegyesség, illetve kegyességgyakorlás, mivel referenciálisan nem tartható, akárcsak a korszak más emlékiratainak esetében (pl. Bethlen Miklós) a kor vallásosságának (esetünkben neokálvinista-puritánus) kulturális narratíváját implikálja. Ez olyan kész szerepköröket (keresztyén ember), modelleket (keresztyén, istenfélő életmód, kegyességgyakorlás), világnézetet, létszemléletet (protestáns eszkatológia, predestináció) továbbít, amelyek a kor emberébe belenevelődtek

a kulturális részesedés következtében, illetve a szociális reprezentáció jelölt ki az individuum számára az identitás személyes vagy csoportos jellegének megteremtése érdekében. (A szerep-internalizáció, az egyed–közösség viszonyt, illetve a státusok biztosítását, tehát adott kulturális-társadalmi rendszerbe való beilleszkedést hivatott lehetővé tenni.) A kor prédikátorai, az egyház működése, a devocionális irodalom, a képzés formái, iskolák, külföldi egyetemek, a nyugat-európai államok polgárságának életformája, életvitele mind-mind ezeket az eszményeket, nézeteket forgalmazták és népszerűsítették. Egyértelmű tehát, hogy Misztótfalusi, mihelyt életére tekint vissza, ettől a kulturális elfogultságtól nem bír elszakadni, sőt nem is szándékszik, identitását, életét az általa ismert, talán bizonyos fokig el is sajátított eszmények felől fikcionalizálja, konstruálja meg.

Az emlékiratban oly gyakran hivatkozott mértéketlenség, hivatástudat és -gyakorlás, önzetlenség, anyagi javak megvetése, mind a keresztényi életvitel idealizált erényeit képezik. A test sanyargatása, a rengeteg munkavállalás és hatalmas munkavégzés, a szegényes táplálkozás, különösen a bortól való megtartóztatás (egy szóval a testiek megvetése, a spirituális igények előnyben részesítése) a devotio (kegyesség), az ecclesiához való kötődés, a közösség érdekében tett cselekedetek – a XVII. század protestáns életeszményét követik: *„Ilyen gazdag jövedelmemet pedig könnyen elpazarolhattam volna én ott, a testnek minden gyönyörűségi*

*között... én pedig csak azt is kárnak tartottam annyi keresetem mellett, amit kenyérre kellett költenem nyavalyás testemnek táplálására. Néha egy holnapig is bizony bort nem ittam, és minél alábbvaló s olcsóbb eledellel lehetett, olyannal éltem, olyan szűkös-költő voltam, hogy véghez vihessem azokat, amikhez kezdettem Istenem indításából. Sokszor úgy kiadtam a pénzemet a könyvnyomtatóknak, hogy kenyérvételre is egy poltrám sem maradt. Ilyen kímélésemet és amellet nagy industriámat, serénységemet (mert négy avagy öt ember dolgát vittem én véghez, úgyhogy abban a munkában hatvanesztendő ember sem dolgozott annyit, mint én a kevés idő alatt) Isten úgy megáldotta, hogy véghez vittem annyit (a nyomtatás iránt szólok), hogy gondot adott volna országnak is.”³⁴ Az angol típusú puritanizmusra utalnak Misztótfalusi azon kijelentései, amelyek protestáns teológiai háterek felől bírnak igazán relevanciával. Ilyen például a *lelkiismeret, jó lelkiismeret* emlegetése³⁵, amely nemcsak az igazmondás kötött formulája, az elhíttetés velejárója, hanem utalás a praxis pietatisra, a kegyesség gyakorlására. A kálvini teológiai tradíciót továbbvivő angol puritanizmus nagyjai (Amesius, Perkins) hangsúlyozzák az igaz lelkiismeret (conscience) fontosságát, illetve a lelkiismeret naponkénti vizsgálatának gyakorlását (praxisát).³⁶ Már itt jelentkezik az a gondolat, miszerint a lelkiismeret és munkája Istenre vonatkoztatható. Perkins szerint – aki egy teljes (már a XVII. században magyarul is olvasható)*

könyvet szentel a kérdésnek – úgy véli, hogy Isten törvénye beíratott a lelkiismeretbe. „*For Conscience is appointed of God to declare and put in execution his just judgement against sinners: and as God cannot possibly be overcome of man, so neither can the judgement of Conscience being the judgement of God.*”³⁷ Amesius pedig a *Cases of Conscience* című traktátusában jut el hasonló konklúziókhöz. A kései puritanizmus felöleli a perkinsi hagyományt, nemcsak azáltal, hogy megőrzi a *conscientia* privilegizált helyét a *praxis pietatis*on belül, hanem törvény és lelkiismeret viszonyáról értekezve a transzcendens isteni törvény immanens formáját vagy reflexióját fedezi fel a lelkiismeretben.

Ugyancsak a puritanizmus teológiai gondolkodása felől érthető meg a következő részlet: „...Istennek énrajtam forgó csapásit én magyarázhatom, hogy azért löttének, mert öfelsége nem akarta ennek a népnek a javát...mert a mi magamat illeti, most is eléggé tapasztalom sok dolgokban öfelségét jóakarómnak lenni, példának okáért hogy az égésben a házam s officinám olyan csudaképpen megmarada. Akár hátam megé, akár oldalslag néztemakkor, csak a hat lépéssel jött volna odébb a tűz, **emberi módon lehetetlen volt volna megmaradnunk.** Hát ha úgy gondolkoznám, hogy az egész utcának az én házam kedvéért kedvezett Isten? ...Házasságomban hogy nem vesztettem, Isten gondviselésének tulajdonítom. Hogy Isten oly jeles magzatokkal szeretett, öfelsége jó akaratjá-

[Erdélyi Magyar Adatbank]

nak magyarázom... Isten hogy megtartotta kisdedinket, Istennek kiváltképpen való gondviselésének magyarázom... És ha így vizsgálom Istennek körülöttem való munkáit, eleget találok, melyekből colligálok öfelségét jóakarómnak lenni magamnak. És az nagy vigasztalásomra vagyok, hogy amit szívesen kérek Istentől, meg szokta adni.” A teológiai világnézet, illetve a protestáns eszkatológia összefonódása jól körvonalazható ebben a passzusban. A predestináció (sőt a predestináció gondolata, akár történelemteológia), miszerint az események nem véletlenül, hanem Isten akaratából történnek, és ezt gyakran az emberi rációt meghazudtoló csoda jelzi (lásd a menekülés a tűzvészről) a kálvinista típusú vallásosság jelenlétét mutatják. A predestináció, illetve az üdvözülés bizonyossága, amelyet általában a kiválasztottság jelei révén nyilvánít ki Isten jelzik egyértelműen, hogy Misztótfalusi a puritánus létszemlélet és kegyesség tradíciójában pozicionálja identitását. Egy olyan szerepkörrel ruházza fel Énjét, amely a puritanizmus mint kulturális narratíva sztereotípiái, illetve teológiai kompetenciái és erkölcsi modelljei artikulálnak. Ugyanis a predestináció, a kiválasztottság és üdvözülés bizonyossága (*certitudo salutis*) a jellegzetesen puritánus kegyességgyakorlás *vivificatio-mortificatio* folyamatát, etikai példáját-gyakorlatát implikálják.

A puritanizmus mint szöveg- és jelentés-artikuláló kulturális kontextus, illetve a szociális reprezentáció felől: mint potenciális applikálható szerepkörök hordozója egy másik vonatko-

zásban is jelentős, ez pedig a hivatás eszméje. Az Istentől kapott hivatás felismerése, felvállalása, életre szóló kötelességként való kezelése, következésképp az egyéni anyagi/szellemi érdekek, igények háttérbe szorítása, a közösség (ecclesia, gens, patria) érdekében hozott áldozat nemcsak létező szerepkör, hanem ennek kiforrott, kulturálisan megkreált prototípusa is van: a mártír.³⁸ A XVII. század második felének története (gyászévtized, a Bécs elleni expedíció, a fejedelemség megszűnése, a gubernium létrejötte) az osztrák hatalom erősödését, következésképp a katolicizmus expanzióját hozza, ami a protestáns felekezetek sanyargatását vont maga után. Ez a történelmi konstelláció és főként a gályarab prédikátorok pere és szenvedései³⁹ indokolják főként a protestáns mártírológia, illetve a protestáns mártír mint prototípus megjelenését, népszerűsödését a magyar XVII. században. A protestáns mártírológia nemcsak a katolikus szentkultusz átértelmezését jelentette, illetve a confessor/hitvalló típus, mint mártír reaktualizációját, hanem a reformáció, illetve a puritanizmus politikai, társadalmi, kulturális és művelődési programjának reprezentációs lehetőségét is,⁴⁰ amelyet nagyon gyakran, a konkrét életvezetés, a vallásosság/kegyesség gyakorlásának (aktivitáskontempláció) preskriptív szabályává léptettek elő. A protestáns szellemiséget is jellemzi az a fajta mitizáció, amit gyakran csak a katolicizmus szentkultusza ürügyén emlegetünk, vagyis a rendkívüli emberek, általában vezetők isteni

küldetésének, hivatásának hangsúlyozása. (Ilyen volt például Bethlen Gábor protestáns mitizálása.⁴¹) A mártír alakja a puritánus devóciós irodalomban némiképp kitágul, olyan szerepkörre, amelyet elméletileg bárki felvállalhat, aki igaz keresztény és a praxis pietatist végzi. Létrejön a vitézkedő egyház képzete, mint mártírok közössége, a mártír maga militáris attribúciókat felvonultató kegyes vitéz, gyakran azonban átvitt értelemben – írástudó, értelmiségi, aki tudásával, hitével szellemi fegyvereivel veszi ki részét a nagy közös harcból. Szőnyi Nagy István Gusztáv Adolf svéciai király életrajzán keresztül fogalmazza meg a magyar hívők számára ezt: *„Kegyes vitéz avagy a Néhai Felséges Sveciai király Gustavus Adolphus Ritka példájú Kegyes életének, lelki s testi szabadságért való Dicsiretes hadakozásának...rövid históriája”* melyet példaként állít előnkbe *„a Kegyességgel szükségképpen egybe köttetendő Vitézségnek, mint egy Aczél-Tükörben való szemlélésére.”*⁴² Ennek a vitézséggel egybekötött kegyességnek a gondolatát Misztótfalusinál is megtaláljuk, jóval a *Mentség* megírása előtt, a Tofeus püspöknek és Teleki Mihálynak 1684. augusztus 15-én írt levelében: *„...minél nagyobb veszedelmét és elnyomását halottam annak a nemzetnek és egyszersmind romlását a mi nyomorult hazánknak, annál inkább engem e devotióban megerősített, hogy kész legyek azt amit őfelségétől ez én bujdosásomnak földében áldásul vettem és annak felette minden fáradságomat és munkámat időm-*

[Erdélyi Magyar Adatbank]

*mel együtt arra fordítani, hogy édes nemzetemnek ily nagy periclitatiojában az én hivatalom szerint valamit használhassak. Hogy kardot kössek fel hazám mellett– úgy hogy azzal valamit használhassak – az én tehetségem nem volt. Amit az én tehetségemben helyezettettnek lenni láttam, ahhoz az eszközökhöz, ahhoz a fegyverhez nyúlhattam, keresztény vallásomnak túlélésére.*⁴³

Továbbá a mártírra jellemző az áldozatvállalás a kegyesség és devóció, a közösség, főként az ecclesia, Isten házának szolgálata – mind olyan gondolatok, amelyeket Misztótfalusi is emleget: *„Meggondolván én azt is, mivégre fogtam Istenem előtt mindezekhez – t. i. hogy nemzetemnek használhatnék vélek – és talám avégre adott Isten azokban olyan előmenetelt. Az Isten is – mondok – megvér, ha abbéli intentiómnak és mintegy fogadásomnak eleget tenni teljes tehetségem szerint nem igyekezem. Ezekbéli sok jó igyekezetimnek praemiumául töttem fel én azt, hogy ennyidicséretes munkával és a privátumnak olyan tapasztalható vagy szemmel látható posthabeálásával könnyen megnyerem – mondok – azt, amit a külső gazdagságnál nagyobbnak tartok, t. i. Istenem és nemzetem előtt való kedvességet. Hogy ezen méltán kap minden virtuosus ember, nem szükség sokkal mutogatnom, – Prédikátorok 22:1 eléggé bizonyítja.*⁴⁴

Szönyinek a Kegyes olvasóhoz intézett tanácsát, mintha Misztótfalusi fogadta volna meg a legjobban⁴⁵, hiszen életcéljának vallja ezt: *„Hadgy békét a*

[Erdélyi Magyar Adatbank]

Privatumnak a magad személy szerint való jódnak kézzel lábbal való keresetinek, hanem keresd elsöben a Publicumot, az Isten dicsoseget, Vallasodnak, lelki s test szabadságodnak helyre valo allatasát, ha ezt meg nyered, meg leszen a Publicumban a Privatum is bösésesen.”⁴⁶

Szőnyi Nagy István a kegyes király élettörténetét olyan gesztus értékű cselekedetként állítja be, amely mártír mivoltának legfőbb attribútuma és bizonyítéka. Érdeemes figyelni a nagy király és Misztótfalusinak a *Mentségben* megjelenített életútjának átfedéseire: „... ami ötet leghalhatatlanabb emlékeztűvé tötte ez volt: hogy az Isten porban heverö Dicsöségéért, az ö meg-nyomoritatott Anyaszentegyházának helyre állatásáért felkölt, országát el hadta, temérdek kincset el-költötte, végezetre, vére hullásával s életének el-fogyatásával sem gondolván, az Isten Népének lelki s test szabadságát helyére álatta.”⁴⁷ Ennek a szerepkörnek az egyértelmű felvállalásával szembesülhetünk Misztótfalusinál, aki identitásának szövegbeli reprezentációját a Szőnyi által is megszólaltatott puritánus mártirológia tradíciójára alapozva végzi: „Hiszem aminémű és mennyi munkát mi azon töttünk, és amely nagy devotióval nemzetem javára igyekeztem én azt adornálni, azt alítottam én, hogy méltán mondhatnám Nehemiással érette: Én Istenem emlékezzél meg rólam, nékem jómra! – és idegen földön minden keresményemet arra költvén, minthogy láttam nemzetemnek azaránt megfogyatkozott állapotját, méltán hitettem volt el ma-

*gammal, hogy nemzetem is ezaránt valo devotiomat és a közönséges jóra a privátumnak posthabeálásával valo igyekezetemet observálni fogja...*⁴⁸

Végül pedig, ha Szőnyi – igaz egy másik művében megfogalmazott – mártír definícióját⁴⁹ tekintjük, amely szintén visszaköszön a *Mentség* lapjairól, sőt erőteljesen utal a szövegben kifejezésre jutó Misztótfalusi arcra, identitásra, talán nem túlzás ebben is a puritanizmus mint kulturális narratíva jelenlétét, szöveg és jelentés artikuláló hatását beazonosítani. A *Mentség* mint vallomás, tehát az említett kettős vonatkozásban (múltbeli események történeti reprezentációja, illetve az Énség, identitás felmutatása, megkreálása ebben a történeti reprezentációban) úgy beszél el egy lehetséges valóságot, egy lehetséges identitást, hogy közben Misztótfalusi életétől, személyétől függetlenül létező, kulturálisan működtetett, hagyományozott sémákat, szerepeket, történetvázakat épít bele a szövegbe és a megfelelő retorikai eljárásokkal valósággá lépteti elő.

V. Hogyan készül(t) a mítosz?

1695-ben Misztótfalusi kinyomtatta Haller József *Hármas históriáját*. A Haller Pálnak dedikált kiadvány előljáró beszédében olvasható: „*Mert a minthogy a disztelen tövises bokrok között, el nem vész ékessége a szép rósának, hanem annál kedvesebb, mentől sűrűbb és ne-*

[Erdélyi Magyar Adatbank]

*hezebb tövissek közül emelkedik fel: úgy a felséges állapotokra született, és indult elme, nem hever a porban, az egek magasságára emelkedik fel, egy szóval, nagy dolgokban gyönyörködik, sőt a háládatlan szerentse ha meg-veti, s el-nyomja-is az érdemeseket mindenütt meg-mutattya magát: és, mint a nap a setét felyhők közül, messze veti sugarát a nemes indulat.*⁵⁰

Bár a szakirodalom bizonyos állításai a temetésen elhangzó prédikációkban Misztótfalusi ellenfeleinek utolsó támadását vélte azonosítani, be kell látnunk, hogy Szatmárnémeti, illetve Csepregi búcsúbeszéde mint emlékezés nem tér el a halotti kárta szövegeitől, annak reprezentációs értékrendjeitől, modelljeitől. A szövegek a kor gyakorlatának és konvencióinak megfelelően, az ilyenkor illendő búcsúzást és megemlékezést végzik. Gyakori gondolat a kárta szövegeiben a nép és a haza szeretete (*amor gentis*), a hűség a haza iránt (*fidei patria*), az Isten és Haza (*Deo et Patria*), a nemzet és a Haza (*gens et patria*). Ezek a korszak temetkezési reprezentációjának közhelyei. Ezen kívül említésre kerül az életrajzi vonatkozásból ismert és a mártíri szerepkör felől indokolt gondolat: a hazának dedikált életre szóló munka, tehát a hivatás (*qui patriae labori consecrarat se...*), vagy éppenséggel az üdv koronája által szimbolizált mártírium gondolata: „Téged kérlek Krisztusom, add üdvöm koronáját” („...Christe, mihi tu redde coronam Coelestem..”) ⁵¹

[Erdélyi Magyar Adatbank]

Csepregi Mihály tanítása ugyan Ószövetségi analógiákkal élve a kevélységtől, a felfuvalkodottságtól intette a gyászoló közösséget, mégsem hallgatta el Misztótfalusi érdemeit, a Szentlélek ajándékaival eltöltött embernek nevezte, munkását pedig így méltatta: *„én ennyi sokaság hallatára azt merem mondani: Soha Magyar még ebben a munkában ilyen nem volt.”* Továbbá felelemleti a nagy vállalkozást annak minden áldozatvállalásával, a testi-lelki önsanyargatást, amit a közösség érdekében viselt el: *„mikor erre a munkára való Szent igyekezetit nagy lelkü Professori emberek jelentette, Isten kísértésének mondták lenni... olyan el-faradhatalan-is volt mellete, hogy szemei a sok vigyázás, éjjelezés miatt csak hogy ki nem vesztenek, kenyerére szükön vólt költsége, nagy szükség és sok könnyörgés között úgy munkálódott, hogy éjjel megkereste azt, a mit a nappali munkásokra naponként kellett költeni, és a nappalt maga-isa szent munkában töltötte el.”* A dolgozó és imádkozó ember, a hivatását istenfélő kitartással végző mártír köszönt vissza ránk ezekben a sorokban. A másik prédikáció szerzője Szathmárnémeti Mihály, Misztótfalusit *„hazájának s édes Nemzetének ditséretes és maga hivatalja szerint hasznos szolgája”*-ként nevezi meg. A NATUS SUM NON MIHI SOLI, SED TOTI SOCIETATI nyitó gondolattal a köz érdekében a haza, nemzet – tehát nem a Privatum hanem a Publicum – érdekében meghozott áldozat, a mártíri szerepkör fontos attributumát hangsúlyozza beszédé-

[Erdélyi Magyar Adatbank]

ben. Mindennek erőteljesen amplifikált culminációját a gradatiók végkifejlete adja, a krisztusi szimbolika felmutatása: „*jobb kezében tart egy egő szövétneket, a melly másoknak világít, magát emészti, és lassan-lassa fogydogálván-fogydogál...ALIIS INSERVIENDO CONSUMOR. Másoknak szolgálván és használván elfogyok.*”

Az adódó konklúzió nyilván az, hogy a szertartás (temetés) mint alkalom meghatározta a reprezentációs diskurzusokat, aktivizálta az ilyenkor szokásos sztereotípiák alkalmazását, az erények ama fix repertoárját, amit a halott személyével kapcsolatosan kellett felsorolni. Érdekes, hogy a szövegek sokkal inkább a Misztótfalusi által is felvállalt és a puritánus kegyességgyakorlás által forgalmazott/népszerűsített mártíriumi szerep körül gravitálnak. A hangsúly nem az élete során előbukkant konfliktusokra, meg nem értettségére, „devianciájára” esett, hanem alapvetően azokkal a kulturális sémákkal építik be a kulturális emlékezetbe, amelyeket ő maga szívesen felvállal a *Mentség*be. A temetés pillanatában még nem tragikus hős, még nem Széchényi-, Kölcsey-kaliberű figura, hogy a kultúrmunkást, népnevelőt ne is említsük, bár a *Mentség* már négy éve megjelent, hanem „csak” mártír, aki Istennek tetsző módon élte le életét, a legteljesebb haza- és emberszeretetben.

Ennek a képnek a jelentős átalakulását majd a XVIII. századi méltatói kezdi el. Bár továbbra is dicsérik Misztótfalusi érdemeit, ezek csak

[Erdélyi Magyar Adatbank]

egy impozáns ellentétnek, a maradi kor és a meg nem értett tragikus hős megkonstruálásának lesznek a kellékei. Hermányi Diénes József anekdotaszerű rövid elbeszélése már címében jelzi átalakult olvasatát: „*Tótfalusi Kis Miklósból csúfot üzött a tudatlan Erdély*”.⁵² Misztótfalusi exotikus figurává alakul át, a zsenik, a nem mindennapiak, sajátos devianciája jellemző rá: „*Fekete és gondolkozó ember volt, de az Isten magyar nemzetbeli reformáta ekléziájának hasznára született...*”⁵³

Bod Péter is megnemértettségét, főként az őhöz méltatlan kort szidja, ostorozza, okolja tragédiájáért: „*Sok méltatlan szenvedései miatt, maga-is belgiumban a szabadsághoz szokván, azoknak hordozásokra alkalmatlan lévén, s kitsiny bosszúságot-is nehezen szenvedhetvén, megütötte a gutta, és kezeit lábait haszontalanná tette egy néhány esztendőig, végre életének LII-ik esztendejiben 1702-dik esztendőbe e világról el költöztette.*”⁵⁴

A Pápai Páriz által készített emlékvers (*Életnek Könyve*) kiadásához készített előszavában Bod Péter igencsak hozzájárul a Misztótfalusival egybekötött mártírfogalom, szerepkör lényeges átalításához, ezáltal indítva el az értelmezések azon irányultságát, amely a 20. századi kiadásokban fog kikristályosodni. Misztótfalusi már nem a vitézkező ecclesia kegyes mártírja és hivatását istenfélelemmel végző ember, hanem új identitást kap: *erdély fénikse* lesz. (Érdemes összevetni, hogy ez az attribúció hogyan határozza meg a *Mentség* ol-

[Erdélyi Magyar Adatbank]

vasatát, értelmezését, illetve Misztótfalusi megítélését, mihamarabb Jakó Zsigmond kiadása a címét is innen kölcsönzi!)

„Jó Hírt Nevet Szerető Kegyes olvasó! A természetben olyan ritka a Féniks Madár, hogy az csak egy, mikor sok időt töltött-el, megvénül, a fészében, melyet jó illatú fűszerszámokból készített magának a Pálmafának ágai közzé, meg-égyvén a maga hamvából újjítja-meg magát... Minthogy ez igen ritka, az Istentől különös ajándékokkal fel-ékesített Embert szokták ahhoz hasonlítani. Melánk-ton Filep a maga idejében mondatott közönségesen az értelmeseiktől Phoenix Germaniae, Német-Ország Féniksének.”⁵⁵

„A Magyar Nemzetben, a Könyvnyomtatásnak mesterségében, a Betü-metszésre, öntésre készítésre tartozó mester-emberek között olly igen ritka Féniks volt Tótfalusi Kis Miklós, hogy ő a maga Kolosvári fészében a haladóság tüze által porrá lévén, még eddig az ő hamvából már ne újult.”⁵⁶ Misztótfalusi rendkívüliségének hangsúlyozása majd a senecai megállapítással zárul, miszerint 500 esztendő alatt egyszer születik ilyen ember.

Az a kontraszt, ami a bevezető túlzó-halmazó megnyilatkozásai és a Pápai Páriz ehhez képest szerényebb hangvételű szövege között áll fenn a kulturális emlékezet hatását jelzi, vagyis a mítoszeremtés beindult. Pápai abban a diskurzusban és hagyományban mozog, amely a halotti megemlékezések szövegi reprezentációit jellemezte, sőt él azzal a motívummal, amit Szathmárnémeti is alkalmaz Misztótfalusi halá-

[Erdélyi Magyar Adatbank]

lának, életének leírására: „nyavalyái között fogdogálván e világoskodó gyertya”.⁵⁷ Pápai Páriz, a kortársa és barátja érdekes módon nem hirdeti fennhangon Misztótfalusi tragédiáját mint az összmagyarságot ért csapást, felemlégetve érdemeit, teljesítményeit mégsem nevezi ki tragikus hőssé. Még mindig nem szembesülünk a haladás harcosának, az értetlen közösséggel szembeni szenvedéseivel. Pápai csupán ennyit ír: „*Búsult Lelkének lett Isten Békessége...*”⁵⁸

Konklúzióképpen megállapítható, hogy Misztótfalusi megítélése, mártíromsága, amely a XVII. századi kegyességgyakorlás puritánus, szigorúan vallásos világképe és kulturális narratívája tett lehetővé, valamiképpen szekularizálódik, a kegyes ember helyett a hazafi, a haza érdekében áldozatot hozó világi ember formálódik meg, aki nem az ecclesia, a felekezet szabta szellemi társadalmi határokon belül működött, alkotott, hanem az összmagyarság érdekeit felvállaló szuprakonfesszionális, nemzeti hős.

VI. Mítosz versus hipotézis

A kapitalista vállalkozás teóriája

A metahistóriai szempont alapján végzett kritika azt mutatja, hogy az önmagát objektívként, elfogulatlanként definiáló szakmai (történelési) diskurzus, a források (szövegek), különösen a *Mentség* fikcionalizáló jellegét le-

[Erdélyi Magyar Adatbank]

becsülve, lehetséges valóság-olvasatok átfedő vetületeiből egy olyan valóságot konstruált meg, amely egy bizonyos módszertani szempontból nyer csupán igazolást, és amely elegeesen tartalmazza azokat az eseményektől, történésektől függetlenül létező sztereotípiákat, toposzokat, sőt narratívákat, amelyeket a kulturális emlékezet projektál rá, erre a szakma hatalmi diskurzusa által valóságnak deklarált konstruktumára.

Ennek tudható be, hogy Misztótfalusi tudományos megítélése, valójában egy racionálisan nehezen argumentálható narratívumból áll. A próféta, mártír, zseni, kultúrmunkás, népnevelő ember az értetlen, hálátlan, alsóbbrendű közösségért teljesen önzetlenül, saját egyéni anyagi, szellemi érdekeit ignorálva hoz meg egy csodálatos áldozatot, lemondva megbecsülésről, jólétről, hírnévről – egyszóval mindenről, amit Erdélybe nem találhat meg. Tökéletes szeretetét a nép iránt a haza hasonlóképpen tökéletes szeretete egészíti ki, ezért tér vissza, ezért vállalja fel a hatalmas lemondást, hogy még hatalmasabb áldozattá teljesíthesse, amit csak az utókor fog értékelni, megbecsülni. A kanonizált példa a targoncával szállított pénz, mint a lemondás, szellemi rendkívüliség kifejezése az anyagi kísértés – mint egyéni érdek – leküzdése, tudatos megvetése, a magasztos cél megvalósíthatósága érdekében.

Feltételezhetjük, hogy egy olyan korban, amelyben Max Weber szerint a gazdaságilag racionálisan megszervezett életmód és a az etika-

ilag szigorú szabályrendszer kodifikálta életvitel szorosan összefügg és anyagi jövedelmet, jólétet eredményez⁵⁹ a pontosan ezt az életformát felvállaló individuum anyagi szempontból, a befektetés és jövedelem arányát tekintve öngyilkos vállalkozásba kezdene? És mindezt az a Misztótfalusi Kis Miklós, aki a XVII. századi magyar protestantizmuson belül egyedül testesíti meg a nyugat-európaihoz hasonlítható neokálvinista-iparos mentalitást?⁶⁰ Feltételezhető, hogy az aki a befektetett pénz, munka, idő hármasában szemléli(tet)i állandóan nehézségeit, sőt az *oeconomiára is igen kivetemedik*, hogy racionális életvitelét meghazudtolva ilyen értelmetlen vállalkozásra adja fejét értelmetlenné téve a hollandiai évek sok munkáját, nélkülözéseit?

Anélkül, hogy a weberianus elmélet kritikáját elhallgatnám⁶¹, vagy a magyarországi kapitalizmus történetének utólagos felfedezését céloznám meg, úgy vélem, hogy alaptalan a vélekedés Misztótfalusi legendás, következésképp misztifikált önzetlenségéről. Feltételezésem szerint vállalkozása, ellentétben az erdélyi, abban a korban divatos, spekulációra vagy éppenséggel erőszakra, törvényteleniségekre építő kalandor-kapitalizmussal, jellegzetesen klaszszikus kapitalista típusú vállalkozás. Nem a szerzési ösztönnek, nyereségváagnak, pénzszerzési szándéknak a kifejeződése, hanem igencsak emlékeztet a folyamatos, racionális, kapitalista üzemben szerzett nyereségre, mindig megújuló nyereségre, tehát jövedelmezőségre való törek-

vésre, vagyis a Weber által definiált kapitalista, gazdasági éthoszra.⁶²

A *Mentség* felfogható úgy is, mint egy sikertelen kapitalista típusú vállalkozás története, ahol az individuum tragédiája nem a kanonizációs eljárások következtében létrehozott prófétai fátum megelevenítésében fejeződik ki, hanem a hatalmas anyagi és szellemi befektetést elnyelő, nem kifizetődő, sem anyagi sem szellemi javakat nem szolgáltató vállalkozás csődjének valóban tragikus, de emberi tapasztalatában.

Misztótfalusi hollandiai tartózkodása döntő jelentőségű volt életében. A teológiai stúdiumok felhagyása, illetve egy hiányszakmának betudható mesterség kitanulása jól érzékeltetik a racionális, gazdasági szempontokat előnybe részesítő mentalitást. Misztótfalusi, látva a hollandiai kapitalista vállalkozások gyakorlatát és eredményességét szeretné elsajátítani a nyomdászmesterséget, hogy a „sáfarkodás” protestáns szellemiségének megfelelően, erős hivatástudatának engedelmességgel hazáján, népén segítsen, miközben ő maga is tisztas, Isten által is jóváhagyott jövedelemhez juthatna. A befektetés szellemi és anyagi vonatkozású, a tanulás, illetve a munka szimultán végzése, a tanulmányok anyagi fedezésére, illetve az aszketikus életmód felvállalása. A biblia kinyomtatásának kihívása és terve a nagy vállalkozás szempontjából releváns. Ugyanis Misztótfalusi látva tehetségét, látványos előremenetelét, munkájának tisztas, puritánus életszemlélete felől is

legitimizált bőséges anyagi termését, úgy gondolhatta, hogy szakmailag, emberileg is megérett az Istennek igencsak tetsző, a közösség érdekében (elsősorban a protestáns felekezet, ecclesia tagjaira gondol) meghozandó áldozatra, ami hosszú távon lesz majd jövedelmező csupán, és feltétele eljövendő vállalkozásának. Ugyanis a magyar biblia javított változatának kinyomtatása, túl az erkölcsi és szakmai teljesítményen, lehetővé tehetné számára terve kivitelezését. Ez nem más, mint gyorsan, olcsón jó, az erdélyi színvonalnál igényesebb könyveket előállítani, és annak a technológiai fölénynek a birtokában, amit ő Hollandiában megszerzett, nem lebecsülendő induló tőkével az erdélyi és – ha lehet – a magyarországi könyvnyomtatás monopoliumát megszerezni. Mihelyt jobban, gyorsabban, olcsóbban nyomtat, teljesen jogosan számíthat a kereslet javulására,⁶³ mivel konkurenciát az elavult nyomdafelszereléssel rendelkező, nehézkesen működő erdélyi, magyarországi nyomdák nem támaszthatnak. Így egyszerre tesz népének, hazájának, Isten előtt is kedves szolgálatot, illetve jut tisztos haszonhoz, ám ez nem azonnali meggazdagodást jelent, hanem hosszú távon érvényesülő jövedelmezőséget.

Efelől vélem magyarázhatónak azon cselekedeteit is, amelyeket a szakirodalom kizárólag a népmvelői mítosz, az önzetlen áldozatvállalás felől méltat, gondolok az írástudatlanság elleni harcára, pontosabban Szőnyi Nagy István *Magyar Oskolájának* kiadására. A tankönyv ki-

adásának célja, hogy a parasztok írástudatlanságát megszüntesse, nemcsak az áldozatvállalás, a nép- és hazaszeretet felől magyarázható, hanem legalább ennyire jogos a kapitalista típusú vállalkozás felől értelmezni ezt. Misztótfalusi a kereslet javítása érdekében, a piac stabilizálás érdekében is teszi ezt, hisz minél több írástudó ember létezik, annál több potenciális vásárlóban gondolkodhat. A parasztok analfabetizmusának felszámolása, túl azon, hogy Isten előtt is kedves cselekedet (Isten ígéjének eljuttatása az egyszerű néphez), tekintve hogy a legnagyobb társadalmi réteget adják, a könyvfogyasztás növekedését is jelenti. De ez látható a kalendáriumok, világi profán történetek kinyomtatásában, illetve az iskolai olvasmányanyag közzétételének javaslatában is, amelyek speciális fogyasztói igényeknek próbálnak eleget tenni a kereslet növelése érdekében.

Misztótfalusi vállalkozásában, életében egybefonódik elválaszthatatlanul az a neoprotestáns, puritánus szemlélet, amely az anyagi jólét megengedhetővé teszi, mihelyt szorgalmas, Istennek tetsző munka, de főként hivatásvégzés eredménye. A gazdaság nem lehet önmagában életcél, hisz elfordít Istentől, de a földi javak ésszerű használata, a mértéktartás erénye, az Isten és egyháza érdekében meghozott áldozattal kiegészülve nemcsak megengedett, hanem örvendetes, sőt követendő példa az igaz keresztény számára. Sőt mi több ez beépül abba a puritánus etikában, amely a kiválasztottság tu-

datát és a predestinációt köti ezzel össze, mihelyt a mértéktartó erényes életvitel és szorgalmas hivatás és munkavégzés eredményeként jelentkező anyagi jólétet, Istennek kiválasztottja iránt kinyilvánított tetszésének, tehát üdvérdemnek nyilvánították. Ebből a perspektívából szemlélve teljesen anakronisztikus egy olyan magatartásforma utólagos projekciója (önzetlen áldozatvállalás, az egyéni anyagi érdek teljes ignorálása), amely a kor gondolkodásával ellentétes. Márpedig a kanonizáció irányultsága, félreértve a neokálvinista/puritánus életmód, életvitel, kegyességgyakorlás, mártírológia relációit, kulturális reprezentációit, a kulturális-társadalmi kontextus ignorálásának bűnébe esve mindenképpen olyan hőstípust próbált konstruálni Misztótfalusból, aki még csak meg sem gyanúsítható a pénz értékelésének, az anyagi javak megbecsülésének vádjával. Remek illusztrációja ennek a *Mentség* egy utalása Bethlen Miklós bizonyos, sajnos általam fel nem lelt levelére: „...Bezég másképpen járt elméje a méltóságos úrnak, Bethlen Miklós uramnak, midőn Belgiumba nékem akképpen írt: *Csak lopd el Hollandiának mesterségeit, és csináljunk Erdélyből egy kis Hollandiát, míg mind nékem, mind néked egy-egy tonna aranyunk lesz.*” Ennek a részletnek a szakirodalmi magyarázata (iparosok betelepítésének ötlete)⁶⁴ azonban nem az egyedüli lehetséges magyarázat. Meglátásom szerint érdekes fénybe kerül itt Misztótfalusi vállalkozása, hiszen az ajánlat, pontosan attól a Bethlen Miklóstól jön, aki ma-

ga is megjárta Európát, szembesült a kapitalista polgári vállalkozások valóságával, sőt az erdélyi főurak közül is üzleti érzékével tűnik ki. Olvasatomban a borral, búzával, sóval spekuláló Bethlen a nagy üzletet látja meg Misztótfalusi vállalkozásában, hiszen átlátva az európai és erdélyi könyvkereskedés és nyomdászat hatalmas különbségeit, felmérve azt, hogy a török visszaverésével, a huzamos békével stabilizálódás áll be, a kultúrába való befektetés igencsak jövedelmező lehet. Társulásuk a nagyívű vállalkozás jogi jellegű akadályait számolhatta volna fel, hiszen Bethlen politikai befolyása számottevő ezidőtájt. Amennyiben ezt így többé-kevésbé elfogadjuk, tarthatatlan a Misztótfalusiról, lám ebből a szempontból is vitatható valóságértékű kép. Bár ezt így senki nem fogalmazza meg, érdekes, hogy egy sajátos cenzúra, öncenzúra kíséri ezt a passzust. Amennyiben szövegkiadások, tanulmányok tartalmazzák ezt a szövegrészletet, általában lemarad a tonna arany, mint a befektetés, a vállalkozás jogos hasznának emlegetése, törlődik ez a kényelmetlen sor, marad csak a magasztos héroszi feladatot sugalló, de mégiscsak csonka passzus: *csináljunk Erdélyből egy kis Hollandiát...*⁶⁵

Misztótfalusi sikertelen vállalkozásában valami mást is meg kellene látnunk, mintsem csak a maradiság, rosszindulat, irigység örökös győzelmét az igaz felett. Nem tagadva ezek bizonyos fokú jogosultságát azt vélem feltételezni, hogy Misztótfalusi tervének volt egy hibája,

[Erdélyi Magyar Adatbank]

nem számolt kellőképpen a piac jogi, gazdasági, sőt erkölcsi instabilitásával, lebecsülte az állandóan romló erdélyi gazdasági helyzet (pl. háborúk okozta infláció) következtében visszaeső életszínvonal negatív kihatását a könyvforgalmazásra és valószínűleg túlbecsülte az osztrák, tehát a keresztényi hatalmi jelenlét következtében kialakuló kulturális igények megnövekedését. Hozzátehetnénk még azt is, hogy elköveti azt a hibát, hogy a Hollandiában megtapasztalt, de csak ott működőképes menedzselési formát próbálja Erdélyben is működtetni, nem hajlandó a kompromisszumra, azokat a hollandiai realitás felől indokolt jogokat, privilégiumokat várja el, amelyek még csak nem is léteznek az erdélyi kereskedési-vállalkozási gyakorlatban.⁶⁶

Nagy valószínűséggel ezek a tévedések, sőt a vállalkozás nehézkes beindulása következtében érvényre jutó visszasságok (bürokrácia, jogi visszaélések, perlekedések) hozták olyan lelkiállapotba Misztótfalusit, hogy környezetével szemben nem találta meg a megfelelő hangnem, gyakran a kompromisszum hangját, és menthetetlenül összeütközéshez vezetett.

VII. Konklúzió:

a mítosz, amint továbbírja magát...

Vállalkozásom célja a kulturális emlékezet múltértelmező gesztusainak a bemutatása volt, amely gyakran szoros összefüggésben a szak-

mai diskurzussal (az egyéni és kulturális elfogultságok révén) az értelmezés jelenének ideológiai befolyása alatt hozza létre és kreálja meg a nemzeti múltat és annak hőszait. Misztótfalusi esetében is felismerhető ez a jelenség hiszen a puritánus mártirológia kezdetben csak „kulturális kontextusként” járul hozzá a *Mentség* és szerzője megteremtéséhez. A későbbiek során az aktuális értelmezési korszakok ideológiai (politikai, historiográfiai, nemzettudati) elváráshorizontjai alakítják/tágítják a mártirológia (mártír) jelentésbeli és reprezentációs lehetőségeit sajátosan átírva/felülírva a Misztótfalusi-ügy valóságának dimenzióit. Így válik lehetségessé, hogy a puritánus (kálvinista) ecclesia mártírja nemcsak magyar nemzeti hős, hanem népnevelő és kultúrmunkássá is válhat, miközben identitása – bár az értelmezés különböző fázisaiban állandóan változó – olyan kontinuitást és azonosságot érvényesít, amely a kulturális emlékezet tipológiájának repertoárját követi.

Misztótfalusi *Mentsége* ürügyén a történelmi diskurzus metahistóriai szempontból történő szubverzív kritikája, egyetlen igazságba ragadható meg: a történelem nem vizsgálható elfogulatlanul, semlegesen. Nem valószínű, hogy hipotézisem a „nagy igazság” kimondásához vezetett volna el, hiszen a múlt valósága teljességében nem hozzáférhető, olvasatok fátylán világol át csupán: ki nem kapcsolható elfogultságaink tartanak távol tőle örökösen. Szándékom az volt, hogy egy másik elfogultság fe-

[Erdélyi Magyar Adatbank]

lól rámutassak egy lehetséges valóság olyan vetületére, amely szerves része annak, amit Misztótfalusiról tudni vélünk, amit valóság gyanánt, helyett hirdetünk, oktatunk, forgalmazunk.

APPENDIX

„...Bezzeg másképpen járt elméje a méltóságos úrnak, Bethlen Miklós uramnak, midőn Belgiumba nékem akképpen írt: *Csak lopd el Hollandiának mesterségeit, és csináljunk Erdélyből egy kis Hollandiát, míg mind nékem, mind néked egy-egy tonna aranyunk léssen.*”(*Erdélyi Féniks, Misztótfalusi Kis Miklós öröksége*, szerk., bev., JAKÓ Zsigmond, Kriterion, Bukarest, 1974, 241.)

„Páran látják csak értékeit; a fiatakori jóbarát Páriz Pápai és Bethlen Miklós, aki egyszer azt írta néki Hollandiába: *Csak lopd el Hollandiának mesterségeit és csináljunk Erdélyből egy kis Hollandiát.* De ők hasonló sorsú, homokra építő álmódók, mint barátjuk.”(*M. TÓTFALUSI KIS Miklós, Mentsége*, kiad., TOLNAI Gábor, Gyoma, 1940, 116.)

„Nagy sikerei ellenére is Kis Miklós azon járhatja eszét, hogy hazajön és Erdély dicsőségére fordítja tudását. *Csak lopd el Hollandiának mesterségeit és csináljunk Erdélyből egy kis Hollandiát* – biztatta Bethlen Miklós is. 1689-ben indult haza és Kolozsvárt telepedett le, ahol saját betűkészletéből rendezett be nyomdát, amely már 1694-ben működött.” (HERMÁNYI DIENES József, *Nagynyedi síró Heraklitus és hol Mosolygós hol kacagó Demokritusz*, bev., jegyz., GYÖRGY Lajos, Minerva Rt., Kolozsvár, 1943, 71.)

„Láttuk, hogy a nyomdászpályára tanácsolja őt Pápai Páriz Ferenc is, de például a főúr Bethlen Miklós szintén úgy véli, hogy a nyomdászat aranyat ér, s arra biztatja Tótfalusit, *lopja el a hollandi nyomdászok tudományát, hozza haza, csináljanak kis Hollandiát, hadd szerezzenek belőle egy-egy tonna aranyat.*” (*M. Tótfalusi Kis Miklós*, bev., jegyz., TORDAI Zádor, Bukarest, 1954, 36.)

¹ Vö. TÓTH Zsombor, *Az emlékezés poétikája* = T. Zs., *Moribunda Transsylvania, XVII. századi erdélyi emlékirók*, Polisz, Kolozsvár, 2001, 5–22.

² A '80-as évek historiográfiai válságától, a „linguistic turn”, illetve a New History elméleti és módszertani váltásainak tanulságait igyekszem érvényesíteni megközelítésemben. Vö. NOIRIEL, Gérard, *A történetírás válsága*, Napvilág Kiadó, Bp., 2001; BURKE, Peter, *New Perspectives on Historical Writing*, Polity Press, 1997; GYÁNI Gábor, *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*, Napvilág Kiadó, Bp., 2000; JENKINS, Keith, *Rethinking History*, Routledge, London – New York, 1991; illetve *New Philosophy of History*, ed., ANKERSMIT, Frank, KELLNER, Hans, The University of Chicago, Chicago, 1995. Stb.

³ Az önéletírással kapcsolatos elméleti megállapításokra gondolok, egyelőre csak orientatíve, a későbbiek során majd konkrétan is hivatkozom a gondolatmenetem szempontjából jelentős szerzőket, műveket. Vö. DE MAN, Paul, *Az önéletrajz mint arcrongálás*, Pompeji, 1997/2–3; FOUCAULT, Michel, *Nyelv a végtelenhez*, Latin Betűk, Debrecen, 1999; LEJEUNE, Philippe, *La Pacte autobiographique*, Édition du Seuil, 1975; Z. VARGA Zoltán, *Önéletírás-olvasás*, Jelenkor, 2000/Január; BEDNANICS Gábor, *Ön-élet-történet-írás*, Jelenkor, 2000/Január.

⁴ A puritanizmus kutatás eredményeire gondolok. Vö. BERG Pál, *Angol hatások tizenhetedik századi irodalmunkban*, Bp., 1946. MAKKA László, *A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen*, Bp., 1952. BODONHELYI József, *Az angol puritanizmus lelki élete és magyar hatásai*, Debrecen, 1942.

⁵ A mikrotörténet-írás, azaz a *case study* módszertani újdonságának bizonyos fokú alkalmazására utalok. Értelmezésem a Geertz-féle „sűrű leírás” előnyeit szándékszik kamatoztatni a mikroszintű vizsgálódás és a kultúra mint (értelmezési) kontextus társítása révén. Vö. GEERTZ, Clifford, *The Interpretation of Cultures*, Fontana Press, London, 1993; MACFARLANE, Alan, *The Family Life of Ralph Josselin*, University Press, Cambridge, 1970; *Történeti antropológia*, szerk. SEBŐK Marcell, Replika Kör, Bp., 2000; *Kulturális antropológia és irodalomtudomány*, szerk. N. KOVÁCS Tímea, Helikon, 1999/4.

⁶ Molnár Attila könyvére utalok, amely a Max Weber-i elmélet (protestáns etika és kapitalizmus) magyarországi alkalmazásának lehetőségeit vizsgálja. Vö. MOLNÁR Attila, *A „protestáns etika” Magyarországon, A puritán erkölcs és hatása*, Ethnica, Debrecen, 1994, (a továbbiakban: MOLNÁR 1994) illetve WEBER Max, *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*, Cserépfalvi, Dunajváros, 1995. (A továbbiakban: WEBER 1995).

⁷ A szerep, identitás, társas tudás, narratívum témához kapcsolódó vonatkozásaira gondolok. Vö. LÁSZLÓ János, *Társas tudás, elbeszélés, identitás*, Scientia Humana/Kairosz, Bp., 1999; LÁSZLÓ János, *Szerep, forgatókönyv, narratívum*, Scientia Humana, Bp., 1998; (a továbbiakban LÁSZLÓ 1999, ÉS LÁSZLÓ 1998) illetve *Narratív pszichológia*, szerk. LÁSZLÓ János, THOMKA Beáta (Narratívák 5), Kijarat Kiadó, Bp., 2001.

⁸ Bár a terminus erőteljesen White-ot implikálja nem vállalkozom a *Metahistory* koncepciójának következetes alkalmazására. Célom csupán a lehetséges átfedések, relevanciák beépítése diskurzusomban, amely sajnos nem támaszkodhat semmilyen ilyen típusú (metahisztóriai megközelítés) precedensre a régi magyar irodalom kutatásában. Az általam felhasznált művek: WHITE, Hayden, *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*, Baltimore, The John Hopkins University Press, 1973; WHITE, Hayden, *Tropics of Discours. Essays in Cultural Criticism*, Baltimore, The John Hopkins University Press, 1978; WHITE, Hayden, *The Content of the Form. Narrative Discours and Historical Representation*, Baltimore, The John Hopkins University Press, 1987.

⁹ Az elfogultság (bias) mint adott múltbeli események elbeszélése esetében a narrátor kulturális elfogultsága (cultural bias) vagy a történész személyes elfogultsága (personal bias) vs. objektivitás kérdése a múlt valóságának történeti reprezentációjában a posztmodern történetírás (*New History*) egyik centrális kérdésfelvetése. Vö. *New Philosophy of History*, ed., ANKERSMIT, Frank, KELLNER, Hans, The University of Chicago, Chicago, 1995. 97–132.

¹⁰ Az antik retorikai tradíció a narratio-t illetően főként 3 dolgot hangsúlyozott: a rövidséget (*brevitas*), a történet áttekinthető és világos (*dilucida, aperta*), illetve hihető és valószínű (*probabilis, verisimilis*) mivoltát. Quintilianus szerint a történet valószínű eseménnyé alakítása, vagyis a szónok által beszédében igazságként, valóságként való felmutatása során a fantázia, vagyis a fikció meghatározó jelentőségű. L. QUINTILIANII, M. Fabii, *De institutiones Oratoria libriduodecim*, Oxoniae, MDCXCIII, 303–304.

¹¹ BURKE 1997, 1–20.

¹² Jankovics József retorikai megközelítése kimutatta a tudatos szövegalkítás koncepcióját, illetve az *elhitetés* jellegzetesen barokk problematikájának hatását. Vö. JANKOVICS József, *Devotio és desperatio, avagy az ismétlődés szerepe Tótfalusi Mentsége szerkezetének kialakulásában* = J. J., *Ex Occidente...*, Balassi Kiadó, Bp., 1999, 193–202. (A továbbiakban: JANKOVICS 1999).

¹³ FOUCAULT, Michel, *Nyelv a végtelenhez*, Latin Betűk, Debrecen, 1999, 345–371.

¹⁴ A nemzetség (*familia, natio*), életkor (*aetas*), nevelés (*educatio*) testalkat (*habitus corporis*), vagyoni helyzet (*fortuna*), állapot (*conditio*), jellemvonás (*animi natura*), foglalkozás (*studia*)

stb. kötelező felemlegetése az antik és a (kora)újkor retorikai kultúrájában a személyi érvek (*argumenta a persona*) általános követelményeként (konvenciójaként) rögzült, mely szükségszerűen szerepelt az élettörténetekben. Vö. SZÖRÉNYI László – SZABÓ Zoltán, *Kis magyar retorika*, Helikon Kiadó, Bp., 1997, 54–61.

¹⁵ A közösségi és kulturális emlékezet a fogalmához és funkciójához bővebben: L. ASSMANN, Jan, *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrában*, Atlantisz Könyvkiadó, Bp., 1999, 49–66; NORA, Pierre, *Entre Mémoire et Histoire. La problématique des lieux*, = N. P., *Les lieux de mémoire. I. La République*, Gallimard, Paris, 1984.

¹⁶ JANKOVICS 1999, 197.

¹⁷ M. TÓTFALUSI KIS Miklós, *Mentsége*, kiad., bev., GYALUI Farakas, Ellenzék Sajtója, Kolozsvár, 1902. (A továbbiakban: GYALUI 1902).

¹⁸ GYALUI 1902, 5–7.

¹⁹ White óta a historiográfia arról a relativitásról beszél, amely ugyanannak az eseménynek a többféle, lehetséges és egyenként érvényes narrativizálásából következik. Vö. WHITE, 1973, 7–8.

²⁰ M. TÓTFALUSI KIS Miklós, *Mentsége*, kiad., TOLNAI Gábor, Gyoma, 1940. (A továbbiakban: TOLNAI 1940).

²¹ TOLNAI 1940, 107.

²² TOLNAI 1940, 113.

²³ M. TÓTFALUSI KIS Miklós, *Mentsége*, kiad., BÁN Imre, bev., KLANICZAY Tibor, Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1952. (A továbbiakban: KLANICZAY 1952).

²⁴ KLANICZAY 1952, 17.

²⁵ *M. Tótfalusi Kis Miklós*, bev., jegyz., TORDAI Zádor, Bukarest, 1954.

²⁶ *Erdélyi Féniks, Misztótfalusi Kis Miklós öröksége*, szerk., bev., JAKÓ Zsigmond, Kriterion, Bukarest, 1974. (A továbbiakban: JAKÓ 1974).

²⁷ JAKÓ 1974, 77.

²⁸ JAKÓ 1974, 10, illetve 22.

²⁹ TOLNAI 1940, 115.

³⁰ Vö. SZIJ Rezső, *Misztótfalusi Kis Miklós*, Turul Kiadás, Bp., 1943.

³¹ LÁSZLÓ 1999, 47.

³² JAKÓ 1974, 175.

³³ MOLNÁR 1994, 95–105.

³⁴ JAKÓ, 1974, 165.

³⁵ „...merek dicsekedni minden jó lelkiismeret előtt (...) mindezt én jó lelkiismeret szerint kíváltképpen való devotioból cselekedvén...” Vö. JAKÓ, *i. m.*, 165–166.

³⁶ A kegyességgyakorlás puritánus sajátosságairól, individuális és közösségi formáiról, illetve ezek társadalomtudományi konzekvenciáiról meggyőzően beszél könyvében Conrad Russel. Vö.

RUSSEL, Conrad, *The Causes of the English Civil War*, New York, 1990; COLLINSON Patrick, *English Puritanism*, The Historical Association, London, 1983; COLLINSON Patrick, *Godly People: Essays on English Protestantism and Puritanism*, Hambledon, London, 1982; illetve SCARISBICK, J. J., *The Reformation and the English people*, Basil Blackwell, Oxford, 1984.

³⁷ PERKINS, William, *A discourse of conscience*, Cambridge, 1608, 3.

³⁸ Nem tekinthetem feladatomnak, hogy a mártír szerepét, jelentőségét, kulturális és szociális reprezentációit egyenként számba vegyem és méltassam, megelégszem a protestáns, főként a puritánus mártírológia, illetve mártír értelmezések vázlatos bemutatásával. Ezekben is a gondolatmenetem felől fontos relevanciákra utalok, korabeli primér szövegekre és néhány szakirodalmi vonatkozásra hagyatkozva. Vö. GYŐRI L. János, *Mártírium, puritanizmus, retorika*, It, 2001/1, 51–72; illetve GYŐRI L. János, *Reformáció, mártírológia, exemplum*, It, 2001/3, 321–340.

³⁹ Vö. *Galeria Omnium Sanctorum, A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete*, szerk., bev., MAKKAI László, Magyar Helikon, Bp., 1976. (A továbbiakban: MAKKAI 1976).

⁴⁰ A XVI. század legjelentősebb előzményét a Mária királynő uralkodása alatt végbement protestáns üldözésekből kinövő mártírológiai tradíció képviseli. Fox nevéhez kötődik a mártírok cselekedeteinek jellegzetesen protestáns nézetben való megörökítése és latin, majd angolnyelven történő népszerűsítése. Könyve először latinul jelent meg, majd angolul többször is utána. Noha a népszerű kiadványt, a mártírok könyveként emlegették (The Book of Martyrs), nem ez volt az eredeti címe az editio princepsnek: *Acts and Monuments of these latter and perilous dayes, touching matters of the church*, fol. J Day, by John FOX, 1563. Ezt az angol kiadást előzte meg az Európa-szerte ismert latin változat: *Rerum in ecclesia gestarum....*, Autore IOANNE FOXO Anglo. Basileae, per N. Brylingerem, et. Io. Oporinum, 1559.

⁴¹ Vö. HELTAI János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Bp., 1994, 155–161.

⁴² SZÖNYI NAGY István, *Kegyess vitéz...*, Debrecen 1675, A1. (A továbbiakban: SZÖNYI 1675a)

⁴³ JAKÓ 1974, 300.

⁴⁴ JAKÓ 1974, 168.

⁴⁵ Az *Előljáró beszédben* olvashatjuk: „...*Publica privatis anteferenda bonis, azaz a közönséges jót eleibe kell tenni a magánosnak...*” Vö. JAKÓ 1974, 164.

⁴⁶ SZÖNYI NAGY 1675a, 6.

⁴⁷ SZÖNYI NAGY 1675a, 3.

⁴⁸ JAKÓ 1974, 187.

⁴⁹ Szőnyi 9+1 pontban tárgyalja a mártír meghatározását, és a confessor jelleg mellett, a puritánus kegyességgyakorlás/életvitel esz-

ményét mint a mártírium jelét tünteti fel. Vö. „*Mártyrnak mondatik, valaki a Jézus Kristus igasságáru! valami modon vallást és bizonyoságot térszen...Mártyroknak mondatnak kik az Istent mindennap tiszta elmével s-buzgó szivböl szolgállják...Mártyrok azok is kik a testnek indulatiban és gonosz kívánságiban magokat mértékletesen megtartoztatták...Mártyrok azok, akik a kerszt-viselésbe békességes túrók.*“ L. SZÖNYI NAGY István, *Mártyrok koronája*, Kolozsvár, 1675, 1. (A továbbiakban: SZÖNYI 1675b).

⁵⁰ HALLER János, *Hármas história*, Kolozsvár, 1695, A2.

⁵¹ *Tótfalusi Kis Miklós halotti kártája*, ford., JAKÓ Zsigmond, TÓTH István, WEÖRES Sándor, bev., TOLNAI Gábor, HAIMAN György, Akadémiai Kiadó, Bp., 1978, 94.

⁵² HERMÁNYI DIENES József, *Nagyenyedi síró Heraklitus és hol Mosolygós hol kacagó Demokritusz 1762-ös kézirat alapján*, bev., jegyz., GYÖRGY Lajos, Minerva Rt., Kolozsvár, 1943, 69. (A továbbiakban: HERMÁNYI 1943).

⁵³ HERMÁNYI 1943, 71.

⁵⁴ FELSO TERNÁTONI BOD Péter, *Magyar Athenas...*, 1766, 303. (A továbbiakban: BOD 1766).

⁵⁵ FELSO TERNÁTONI BOD Péter, *Erdélyi Féniks...*, 1767, A1.(A továbbiakban: BOD 1767).

⁵⁶ BOD1767, A1.

⁵⁷ BOD 1767., A2.

⁵⁸ BOD 1767, C8.

⁵⁹ WEBER 1995, 7–23.

⁶⁰ MOLNÁR 1994, 107.

⁶¹ Molnár Attila könyvének recenziálása során is szóvá teszem ezt. Vö. TÓTH Zsombor, *A puritanizmus kora*, Látó, IX/6, 100–107.

⁶² WEBER 1995, 12.

⁶³ Jakó Zsigmond felveti a sokszorosítás, a nyomdai sztereotípiák használatának, alkalmazásának kísérletét. Ez is az alacsony árú de magas példányszámú könyvkiadást célozza, ahol a mennyiségi többlet teremti meg az anyagi hasznot. Vö. JAKÓ 1974, 54–55.

⁶⁴ *BETLEN Miklós levelei I – II*, bev., jegyz., JANKOVICS József, Akadémiai Kiadó, Bp., 1987, 655.

⁶⁵ Vö. TOLNAI 1940, 116; illetve HERMÁNYI 1943, 71. – az Appendixben is.

⁶⁶ Kortárs vagy XVIII. századi szerzők hangsúlyozzák, hogy : „*Maga is a Belgyiomi szabadsághoz szokván és egyenességhez, nehezen emészthett-meg tsak kevés boszontást is.*“ Vö. BOD 1767, C5.